

KIBORG KAO ŠANSA ILI OPOMENA

Da li digitalna evolucija briše ironiju iz feminističkog mita o kiborgu?

dr Emilija Radibratović

Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, 11000 Beograd, Srbija
emilija.radibratovic@gmail.com

REZIME

Ironična, politička ideja o kiborgu Done Haravej kao hibridu žene i mašine koji razrešava i prevazilazi polarizaciju rodnih identiteta, bila je inspiracija postfeminističke i posthumanističke misli, ujedno se u savremenom tehnološkom okruženju potvrđujući kao mit. Ovaj rad nastoji da sumira poreklo ideje o feminističkom kiborgu i njegovu percepciju u kontekstu digitalnog doba koje je dodatno potcrtalo rodne podele, ali i pružilo novu platformu za preispitivanje ljudskog bića ne samo na planu rodnih identiteta. Pitanje u podnaslovu, iako retorsko, ipak, ostavlja prostor za diskusiju, posebno u kontekstu PSSOH konferencije koja je usmerena na otvoreni pristup i slobodno deljenje dostignuća tehnološkog progresu.

Ključne reči: kiborg, feminizam, Dona Haravej, rod u tehnologiji, posthumanizam.

1 Od „slabijeg pola“ do moćnog hibrida

Današnja pozicija žena u društvu osvajana je praktično sa nultih polazišta, budući da sve do 1948. godine, a u nekim zemljama i kasnije, žene nisu imale ni osnovna ljudska prava. Ideja o ženskom biću oslanjala se na milenijumskim utvrđenjima tradicije i vere, te su i oslobodilački pokreti i feminističke teorije prvog i drugog talasa u 20. veku, bili povezani sa patrijarhalnim modelima i biološkom argumentacijom. Ženski pol je smatran specifičnim, bilo kao podrazumevano „slabiji“, ili kao „različit“ u okviru dve kulture (muške i ženske).

Unutar tradicionalnih postavki tražilo se priznanje vrednosti „Drugog pola“. Jedna od najznačajnijih teoretičarki feminizma, francuska književnica i filozofkinja Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) postavljala je pitanje - zašto je žena na „Drugom mestu“, u odnosu na biološke podele, teze o podeli rada istorijskog materijalizma i „falusne raspodele“ psihoanalize [1]. Dakle, zašto je njena razlika čini manje vrednom - zašto je sposobnost rađanja manje važna od radne sposobnosti, zašto je imati penis prestižnije nego nemati ga, zašto biološke razlike žena i muškaraca moraju da podrazumevaju hijerarhijski odnos u kojem je žena „Drugo“, umesto „bratskog“ udruživanja [1 p61].

Razvoj feminističke misli se potom usmerio na negaciju polnih razlika kao urođenih, koja je utemeljena u performativnom pristupu Džudit Batler (Judith Butler) [2] [3]. U duhu postmodernističkih dekonstrukcija ona uvodi potpunu „reartikulaciju“ polnih identiteta, za koje tvrdi da su društveno a ne prirodno formirani. Oni počinju rođenjem deteta i ponavljaju se i utvrđuju kroz ceo život jedinke kao „oblik kulturnog ponavljanja ili reartikulacije, praksa ponovnog označavanja“ koja je, dakle, veštački utvrđena kao hegemonistička norma [3 p142].

Ovoj tezi pružena je potpora u teoriji rodnih odnosa u knjizi „Vladavina muškaraca“ Pjera Burdijea (Pierre Bourdieu), iznikla iz njegove sociološke teorije o „habitusu“ i antropoloških istraživanja [4]. „Habitus“ je pozicioniran „ispod nivoa svesti“ i obuhvata brojne karakteristike ljudskog bića, „od držanja tela i gestikulacije“ do „mišljenja, načina percepcije i interpretacije društvene stvarnosti“, određen je društvenim položajem, primarno se stiće „procesom socijalizacije u okviru porodice“, a njegovo formiranje se nastavlja „kroz interakcije u okviru određenog društvenog polja“ [5 p181]. Takav, zatvoreni krug u definisanju i praktikovanju roda polazi i završava u telu kao „biološkoj stvarnosti“ u kojoj zapravo „princip društvene vizije konstruiše anatomsku razliku“, koja onda postaje „osnova i garant prirodne očiglednosti“ [4 p18].

Tumačeći mitsko-obredne prakse kabilskog agrarnog društva u Alžiru, Burdije dolazi do zaključaka da su hijerarhijske postavke anatomske razlike u prirodi neosnovane, te da se iz potrebe za uspostavljanjem dominacije jednog pola proizvoljni društveni zakon („nomos“) pretvara u „prirodnu nužnost“ („phusis“) [4 p22]. Na primer, povezivanje „falusne erekcije“ sa „životnom dinamikom punjenja“, iako je ona „svojevrsna svakom procesu prirodne reprodukcije“ (kao što su klijanje biljaka ili trudnoća npr.), zapravo je „simboličko registrovanje društvene konstrukcije polnih organa“ kojom se potvrđuju „neosporna prirodna svojstva“ [4 p22]. Odnosno, formiraju se konstrukcije usmeravanjem izbora, „naglašavanjem nekih razlika ili osporavanjem nekih istovetnosti“ [4 p23].

U odnosu na takvu, opšteprihvaćenu „muškocentričnu“ matricu svih stvari i pojava kao univerzalnu i prirodnu, žene trpe „simboličko“ nasilje u činu „doksičkog odobravanja“ (iracionalnog uverenja i podrške) i verovanja: „Potčinjeni primjenjuju kategorije izgrađene sa stanovišta onih koji vladaju vladajućim odnosima, čineći ih tako da izgledaju kao prirodne“ [4 p49-51].

Kao odgovor na utvrđene rodne hijerarhije koje su u trećem talasu feminizma prepoznate kao društveno nametnute, u „Manifestu o kiborgu“ Done Haravej (Donna Haraway) [6] ponuđena je figura kiborga kao otklon od binarnih podela ili njihovo pomirenje, koja je u odnosu na „bratstvo“ Simon de Bovoar i razdvajanje „dve kulture“, bliža performativnom pristupu polu i rodu. Koristeći tehnološku dominaciju savremenog društva, Haravej je izgradila sliku kiborga kao potencijalne sile koja može da poništi biološku i teološku bazu rodne ideologije, sa ciljem prevazilaženja „querelle des sexes“ i proizvodnje novog, hibridnog, nedeljivog diskursa roda.

U duhu poststrukturalizma i postmodernizma koji osporava binarne podele kao konstruisane ideologije moćnih, gde je ključni pojam – hibrid, srž kulture savremenog sveta u kojoj se mešaju predstave o polovima, visokoj i niskoj kulturi, realnoj i medijskoj stvarnosti, čoveka i prirode, „Manifest o kiborgu“ izvršio je veliki uticaj ne samo u feminističkoj teoriji, već i u teoriji visoke tehnologije i posthumanizma. U studijama koje se bave telom, sajber prostorom, sajber identitetom, česta polazna tačka je upravo kiborg Done Haravej.

2 Simbolika feminističkog kiborga

Zoološkinja, filozofkinja, biološkinja, profesorka feminističkih i tehničkih nauka, Dona Haravej, objavila je svoj ogleđ „Manifest za kiborge: Nauka, tehnologija i socijalistički feminizam osamdesetih godina XX veka“ 1985. godine. U nastojanju da izgradi „ironični politički mit“ veran feminizmu, socijalizmu i materijalizmu, kreirala je viziju zajedničkih vrednosti i mogućnosti političkih udruživanja, oslanjajući se na razumevanje tela kao kulturne činjenice [6].

Ideju o kiborgu kao hibridu mašine i organizma, Haravej je preuzela iz savremene naučne fantastike, moderne medicine, moderne proizvodnje i replikacije, dakle, iz društvene stvarnosti i „proživljenih društvenih odnosa“, odnosno „političke konstrukcije“, u kojoj je kiborg ontološka pozicija ljudi, „kondenzovana predstava kako imaginacije, tako i materijalne stvarnosti, dvaju združenih središta koja strukturišu svaku mogućnost istorijskog preobražaja“ [6 p605-606].

Iako uviđa da je kiborg produkt „militarizma i patrijarhalnog kapitalizma“, i „državnog socijalizma“, odnosno njihovo „nezakonito potomstvo“, ona veruje da kiborg izmiče iz utvrđenih definicija dualiteta i „priča o poreklu u zapadnom smislu“, kao suštinski „opozicion, utopijski i potpuno lišen nevinosti“. Kiborg nije izašao iz raja niti se može svrstati u javno ili privatno, prirodu ili kulturu, heteroseksualno ili homoseksualno, muškarca ili ženu, čoveka ili životinju, na njemu nije primenjiv „mit o prvobitnom jedinstvu, blaženstvu i užasu“, niti o Frankenštajnu, Edipu i organskoj porodici: „Kiborg je odlučno opredeljen za pristrasnost, ironiju, intimnost i perverznost“ [6 p607].

Haravej prepoznaje tri oblika „ukidanja graničnih linija“ na kraju 20. veka: između ljudskog i životinjskog, organizma i mašine i fizičkog i nefizičkog [6 p607-610]. Ljudska animalnost i povezanost čoveka sa drugim bićima vodila je ka ideji o „prekoračenju pukotine između prirode i kulture“: „živahnost mašina“ u odnosu na sve manju pokretnost ljudi stvorili su dijalog između materijalizma i idealizma, dok se „fluidnost mašina“, koje su svugde, nevidljive, tiče „svesti i njene simulacije“ [6 p607-610]. Autorka kiborga vidi kao rezultat „prekoračenih granica i moćnih spojeva“, koji može biti političko sredstvo za konačno preuzimanje moći, stvaranje „kontrolne mreže“ („grid of control“) koja bi prekrila čitavu planetu, kao i prevazilaženja „parcijalnih identiteta i protivrečnosti“ [6 p610].

Da bi objasnila kontekst u kojem ideja o kiborgu može da funkcioniše politički, Haravej podseća na cepanja feminističkih teorija koja su usledila nakon konačnog priznanja društvenog konstituisanja roda, rase i klase, ukazujući da te kategorije više ne mogu pružiti osnovu za „verovanje u „esencijalno jedinstvo“. U tom ključu Haravej predlaže i sopstvenu političku misao: „Kiborg-feministkinje moraju da tvrde da „mi“ ne želimo više nikakvu prirodnu matricu jedinstva i da nijedna konstrukcija nije celina“ [6 p615].

Njeno je mišljenje da su i marksističko-socijalistički i radikalni feminizam konstituisani kao „totaliteti“, bez obzira na ženske „partikularnosti i protivrečne interese“, odnosno da su pratile logiku „belog humanizma“ da bi utvrdile svoj „revolucionarni glas“ uspostavljanjem temelja jedinstvene dominacije [6 p618-619]. Ona smatra da treba težiti ka stvaranju delimične, stvarne povezanosti, a ne pronalaziti svoje mesto u svetskoistorijskim sistemima dominacije [6 p621].

Autorka upozorava da je stvarna situacija žena „njihova integracija/eksploatacija u jednom svetskom sistemu produkcije/reprodukcije i komunikacije“, koji naziva „informatika dominacije“ [6 p622]. U takvom sistemu strategije kontrole biće formulisane kategorijama „stopa“, „troškova ograničenja“, „stupnjeva slobode“; na primer, „strategije kontrole nad ženskom sposobnošću da rađaju nova ljudska bića“ biće iskazane „na jezicima populacione kontrole i maksimiranja postizanja cilja za pojedinačne donosiocelne odluke“ [6 p621].

Nasuprot tom okviru Haravej predlaže drugačiji sistem u kojem su komunikaciona tehnologija i moderna biologija „oruđa za preoblikovanje tela“ u kiborga kao „postmodernog kolektivnog i ličnog sopstva kojeg feministkinje treba da kodiraju“ [6 p621]. Ali ne totalitetom i dihotomijama već ideološkim „umrežavanjem“ koje obuhvata „obilje prostora i identiteta, te propusnost granica ličnog i političkog tela“ [6 p630].

„Kiborg-politika jeste borba za jezik i borba protiv savršene komunikacije, protiv onog jednog jedinog koda koji sva značenja savršeno prevodi, te središnje dogme falogocentrizma. Zato će kiborg-politika insistirati na šumu i zagovarati zagađivanje veseleći se nezakonitim stapanjima životinje i mašine. To su sparivanja koja Muškarca i Ženu čine tako problematičnim, podrivajući strukturu želje – silu za koju se zamišlja da generiše jezik i rod – pa tako i strukturu i moduse reprodukcije „zapadnog identiteta“, prirode i kulture, ogledala i oka, roba i gospodara, tela i duha“ [6 p635].

Dualizmi zapadnih tradicija, kao što su sopstvo-drugi, kultura-priroda, muško-žensko, aktivno-pasivno itd., koji su vodili ka postojanju „Jednog“ – moćnog koji uključuje i „drugog“ – nebitnog, ali višestrukog, „bez jasne granice“, sada su osporeni zahvaljujući „kulturi visoke tehnologije“. Mašina i organizam, tehničko i organsko ne mogu se „fundamentalno ontološki razdvojiti“, a jedna od posledica ili dokaza jeste da postoji povezanost sa našim oruđima, čak „stanje zanosa“, recimo, kod korisnika računara [6 p636-637].

Kiborzi podrazumevaju ironiju, ponovo razmatraju utvrđene identitete, polnost, materinstvo, sa intimnim osećanjem granice i njene konstrukcije i rekonstrukcije, ali bez poriva za razvijanjem totalne teorije. Haravej zaključuje: „I mada su i kiborg i boginja zajedno uhvaćeni u spiralni ples, više volim da budem ono prvo nego ovo drugo“ [6 p640].

3 Tehnički nesposobna, „blažena tehno-zečica“

Dok je u političkoj sferi proglas Done Haravej uticao na brojne antiglobalističke, antiratne pokrete, pokrete za zaštitu prava životinja i druge organizacije i inicijative protivne politici totaliteta, u teoriji kulture njena figura kiborga posmatrana je dvojako, kako sumira Krista Lajnz (Lynes): „kao prevazilaženje ograničenja tela, transcendencija svesti u mašini i obnavljanje subjekta“ i kao „apokaliptična posthumanistička budućnost u kojoj će mašine na kraju nadjačati čovečanstvo i u kojoj će subjekt humanizma izgubiti izbor, koherentnost, autonomiju i racionalnost“ [7 p1]. Feministički tekstovi zasnovani na ideji kiborga naglašavali su „konstruisanu prirodu roda u odnosima moći, i materijalnost tela koja su postojala kao ograničenje, živo iskustvo ili kao otpor“ [7 p1].

U kontekstu ekspanzije sajber prostora i digitalne evolucije, kritički osvrti na tehnološke potencijale u polju individualnog i društvenog napretka, usmereni su i na biotehnološke i na diskursne manifestacije simboličkog povezivanja ljudi i mašina, ali i na ekonomske posledice. En Balsamo (Ann Balsamo) upozorava da se „savremeni tehnološki diskursi oslanjaju na logiku binarnog rodnog identiteta kao temeljnog organizacionog okvira“, u kojem rod deluje „i kao presudno kulturno stanje i kao društvena posledica tehnološke primene“ [8 p9-10].

Sa jedne strane, odnos rodnog otelotvorenja prema novim tehnologijama strukturiran je „ideološkim i kulturnim procesima koji ostaju duboko patrijarhalni“, i koji se odnose na imobilizaciju žena u novim tehnologijama i na neravnomeran rodni pristup tehnološkom razvoju [7 p6]. Džudi Vajsmen (Judy Wajcman) tvrdi da je „identifikacija između muškaraca i mašina postala seksualni stereotip, onaj koji je imao konstitutivne i asimetrične efekte na muškarce i žene, uključujući različite stepene izloženosti tehnologije u detinjstvu, različite uzore, različite oblike školovanja, kao i odvojena tržišta rada - što je sve dovelo do predstava muškaraca kao „tehnološki obdarenih“, a žena kao „tehnički nesposobnih“ [9].

Otud su i rodne politike tako zdušno usmerene na uključivanje žena u tehnologiju. U evropskim granicama, konkretno u politici Evropske Unije, na desetine, možda i stotine, dokumenata, studija, analiza, preporuka, rezolucija, nastoji da promeni rodne dimenzije u procesu digitalne transformacije društva i ekonomije. U tom smislu politika prati metaforu kiborga koja se odnosi, između ostalog, i na upotrebu mašina kao oruđa u političkoj akciji promene sveta i na preuzimanje odgovornosti za odnose nauke i tehnologije u društvu do ravni svakodnevnog života.

Jedan od poslednjih usvojenih dokumenata koji se bave ovom temom, Rezolucija Evropskog parlamenta od 21. januara 2021, o premošćivanju digitalnog jaza između polova, posebno naglašava da će kriza uzrokovana pandemijom koronavirusa „verovatno dovesti do trajnih promena života u Evropi, u kojem će digitalizacija imati vrlo važnu ulogu“, kao i da se „tržište rada zbog pandemije suočava sa izazovom velike digitalne transformacije“ koji pretil dodatnim produblivanjem rodnog jaza [10].

Rezolucija prepoznaje da rodni stereotipi produbljuju rodne razlike u digitalnom sektoru sprečavajući potpuno učešće žena kao korisnika, inovatora i stvaralaca. U dokumentu se navodi: da žene predstavljaju samo 17 % svih studenata i 17% svih stručnjaka u oblasti IKT u EU, 22 % stručnjaka za veštačku inteligenciju, 20% u oblasti sajber bezbednosti; da zarađuju 19% manje od muškaraca u ovom sektoru; da je „rodni jaz među softverskim programerima i inženjerima u pogledu uključenosti žena u tom sektoru zabrinjavajući, kao i potencijalne svesne i nesvesne rodno diskriminatorne pristrasnosti u primenama veštačke inteligencije, video igrama i igračkama i drugim aplikacijama“; da je „prijavljen veliki broj slučajeva seksualnog uznemiravanja na mestima gde se obavlja obrazovanje u oblasti nauke, tehnologije, inženjerstva i matematike“; da „veliki broj žena napusti visoko obrazovanje, akademske mogućnosti i karijeru u sektoru IKT („leaky pipeline“), uglavnom zbog loše ravnoteže između poslovnog i privatnog života, organizacijskih ograničenja i okruženja u kojem preovlađuju muškarci“; da je potrebno kroz rodnu prizmu produbiti razumevanje novih oblasti, kao što su algoritamsko donošenje odluka, tehnologija lanca blokova i kriptovaluta i nadzor podataka i izraditi strategije za njihovo rešavanje... [10].

Dok su, dakle, pretnje eksploatacijom žena u informatičkoj realnosti 21. veka produbljene u odnosu na upozorenja Haravej iz 1985, nasuprot predlozima za njihovo prevazilaženje u „stapanju“ sa mašinama, sa druge strane, u ideološkom smislu, kiborg je smešten „u prostoru igre“ ili simbolizuje „nove oblike kartezijanske transcendencije signalizirane ostavljanjem tela“. I sama Dona Haravej prepoznaje, decenijama nakon svog inicijalnog proglašenja, da se kiborg pretvara u (post)feminističku „blaženu tehno-zečicu“ [11]. Po mišljenju Ketrin Hejls (Katherine Hailes), sa širenjem umreženih i programabilnih medija, „kiborg jednostavno, nije dovoljno umrežen“, jer kao jedinstvena, hibridna celina, „ne nudi nužno objašnjenje načina na koje ljudi i mašine postoje zajedno u koevoluirajućim i međusobno povezanim sistemima“ [12 p159, 165].

Utoliko se inicijalni post-rodni kiborg, kako zaključuje Amanda du Priz (du Preez), iako pokušava da amortizuje sve mitove i utopije o poreklu, potvrđuje kao „originalni mit o potpunosti“ koji priziva utopiju bez roda „kao himera koja treperi šifriranim horizontom „ne-mesta““ [13 p150].

4 Ironija opstaje

Mit o kiborgu razvio se iz negacije pola kao datosti i napuštanja binarnih „prirodno podrazumevanih“ podela. Međutim, kako će pokazati decenije koje su usledile nakon njegove formulacije, dekonstrukcija binarnih podela može se nadmašiti implicitnim učvršćivanjem razlika, formalnim priznavanjem prava i značaja Drugog, čime se čuva osnovna matrica dva pola. Novi biologizam sa potrošačkom ideologijom i vrednosnim imperativom materijalnog, određuje nove rodne uloge koje su i dalje na suprotstavljenim stranama. Kiborg je svoje suštinsko mesto zadržao u fikciji.

U tom svetlu mogla bi se opravdati Burdijeova teza prema kojoj se „simbolička revolucija“ koju je zahtevao feministički pokret ne može svesti na „prost razgovor svijesti i volja“: „prekid odnosa saučesništva koji žrtve simboličkog nasilja imaju sa vladajućim, može se očekivati samo radikalnom promjenom društvenih uslova proizvodnje dispozicija koje navode potčinjene da zauzmu isto stanovište vladajućih, i o samima sebi, i o vladajućima“ [4 p60].

Haravej se u svom kasnijem radu, u knjizi „Kada se susretnu vrste“ opire prisvajanju tehnofilne utopije, i ističe „privrženost, odgovornost i brigu“ kao afektivne pojmove kroz koje zamišlja feminističku politiku za 21. vek i ostvarivanje međusobne povezanosti i društvene pravde [14]. U jednom skorijem predavanju predlaže novu sliku za promišljanje/sprovođenje politike: „kompost“, kao najprikladniju figuru za „hvatanje u koštac sa običnim“ [7 p9-10]. Međutim, njen kiborg-feminizam ostaje simbol kontra-politike koja pomera granice i preispituje rodne identitete: „Iako kiborg možda više nema blasfemičnu moć koju je imao u svojim najranijim artikulacijama, blasfemija se i dalje dokazuje kao korisna strategija za feminističku figuraciju [7 p12].“

U širem okviru posthumanizma mit o kiborgu između perspektiva utopije i apokalipse, kao i u postfeminizmu, opominje na spuštanje u „blato običnosti“ u procesu stvaranju sveta bez granica i slobodnih ljudi u njemu. Uključujući žene.

Zahvalnica

Zahvaljujem se Elektrotehničkom fakultetu Univerziteta u Beogradu na višegodišnjoj istrajnosti u organizaciji konferencije “Primena Slobodnog Softvera i Otvorenog Hardvera” i organizacionom odboru na pozivu, kao i na razumevanju značaja interdisciplinarnog pristupa savremenim temama tehnološkog doba, koji uključuje i vizure društvenohumanističkih nauka.

Literatura

- [1] De Bovoar S. Drugi pol I: Činjenice i mitovi. [Z. Milosavljević, prev.] Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1982. [De Beauvoir S. *Le Deuxième Sexe*. 1949].
- [2] Butler J. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990.
- [3] Batler Dž. Tela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama „pola“. [S. Miletić, prev.]. Beograd: Samizdat B92, 2001. [Butler J. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of Sex*. New York: Routledge, 1993].
- [4] Burdije P. Vladavina muškaraca. [M. Filipović, prev.]. Podgorica: CID, Univerzitet Crne Gore, 2001. [Bourdieu P. *La domination masculine*. 1998].
- [5] Petrović D. O pojmu habitusa – feministička kritika teorije o društvu Pjera Burdijea. *Filozofija i društvo* 2013; XXIV(2): 174-192. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.
- [6] Haravej D. Manifest za kiborge: Nauka, tehnologija i socijalistički feminizam osamdesetih godina XX veka. [I. Spasić, prev.]. U: Đorđević J. *Studije kulture: zbornik*. Beograd: Službeni glasnik, 2006. p. 604-640. [Haraway D. *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century*. *Socialist Review*. 1985].
- [7] Lynes K. *Cyborgs and Virtual Bodies*. In: Disch L. and Hawkesworth M. *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford Handbooks Online, 2015. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.7
- [8] Balsamo A. *Technologies of the Gendered Body: Reading Cyborg Women*. Durham, NC: Duke University Press, 1996. [cited in Lynes K. *Cyborgs and Virtual Bodies*. In: Disch L. and Hawkesworth M. *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford Handbooks Online, 2015. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.7]
- [9] Wajcman J. *Feminism Confronts Technology*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1991. [cited in Lynes K. *Cyborgs and Virtual Bodies*. In: Disch L. and Hawkesworth M. *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford Handbooks Online, 2015. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.7]
- [10] European Parliament resolution of 21 January 2021 on closing the digital gender gap: women’s participation in the digital economy. (2019/2168(INI)). Available from: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0026_EN.html
- [11] Haraway D. *SF: String Figures, Multispecies Muddles, Staying with the Trouble*. Public lecture. University of Alberta, 2014 Mar 24. Available from: <http://www.youtube.com/watch?v=Z1uTVnhIHS8>. [cited in Lynes K. *Cyborgs and Virtual Bodies*. In: Disch L. and Hawkesworth M. *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford Handbooks Online, 2015. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.7].
- [12] Hayles K. N. *Unfinished Work: From Cyborg to Cognisphere*. *Theory, Culture, & Society* 2016; 23(7–8): 159–166. [cited in Lynes K. *Cyborgs and Virtual Bodies*. In: Disch L. and Hawkesworth M. *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford Handbooks Online, 2015. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.7]
- [13] Du Preez A. *Gendered Bodies and New Technologies: Rethinking Embodiment in a Cyber-era*. Cambridge Scholars Publishing, 2009.
- [14] Haraway D. *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2008. [cited in Lynes K. *Cyborgs and Virtual Bodies*. In: Disch L. and Hawkesworth M. *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford Handbooks Online, 2015. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.7]

Napomene

Prevodi citata preuzetih iz izdanja na engleskom jeziku su autorkini.